

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΜΠΡΕΓΙΑΝΝΗ

**ΔΙΑΚΡΑΤΙΚΕΣ «ΚΑΝΟΝΙΚΟΤΗΤΕΣ» ΚΑΙ ΚΥΡΙΑΡΧΕΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΕΣ
ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΥ ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΥ.
ΜΙΑ ΑΝΤΙΦΑΣΗ ΤΟΥ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ;***

Στην παρούσα μελέτη επιδιώκεται μια πρώτη διατύπωση υποθέσεων εργασίας, οι οποίες εντάσσονται σε ευρύτερη τρέχουσα έρευνα σχετική με τους όρους διαχείρισης του οικονομικού χώρου κατά τη μεσοπολεμική περίοδο. Η ελληνική οικονομική πολιτική γίνεται αντιληπτή μέσα από το πλαίσιο τόσο των υπερεθνικών πολιτικών θεσμών όσο και του ευρύτερου ιδεολογικού κλίματος. Επιχειρείται, λοιπόν, επαναδιατύπωση ερωτημάτων με άξονα συγκεκριμένη κατηγορία αρχειακών τεκμηρίων που ξεπερνούν την ελληνική περίπτωση, ώστε να καταγραφούν οι πολιτικές πρακτικές αλλά και οι συνολικότεροι προβληματισμοί στην πολυσχιδή ευρωπαϊκή συγκυρία που διαμορφώνεται κατά τη δεκαετία του 1930. Στόχος είναι να διερευνηθεί το εύρος των δρόμων οικονομικής ανάπτυξης κατά τη μεσοπολεμική περίοδο, αλλά και οι δυνατότητες πολιτικής έκφρασης αναφορικά με την εμπέδωση είτε του οικονομικά φιλελεύθερου προτύπου, είτε της διευθυνόμενης οικονομίας είτε ακόμη ενός σύνθετου οικονομικού υποδείγματος.

Η παραγωγή οικονομικής σκέψης κατά την περίοδο του ευρωπαϊκού μεσοπολέμου συνδέθηκε άμεσα τόσο με τις συνθήκες της ελαύνουσας οικονομικής κρίσης, όσο και με την αναζήτηση μορφών συνεργασίας (οικονομικής, αλλά και πολιτικής) ανάμεσα στα ευρωπαϊκά κράτη. Υπό αυτή την οπτική η διεθνής οικονομική κρίση των αρχών της δεκαετίας του '30 λειτούργησε ως εφελκυστικό για την εξέλιξη της οικονομικής θεωρίας, αλλά και ως άξονας

* Σε μία πρώτη παρουσίαση το κείμενο αποτέλεσε ανακοίνωση στη Διημερίδα «Οικονομική Ιστορία και Οικονομική Θεωρία», που οργάνωσε το Τμήμα Οικονομικής Επιστήμης του Πανεπιστημίου Πειραιά (Νοέμβριος 2002).

αναζήτησης πολιτικών λύσεων. Η διάγνωση των συμπτωμάτων της οικονομικής κρίσης, το δίπολο των προτεινόμενων δρόμων (η επιλογή δηλαδή ανάμεσα στον οικονομικό προστατευτισμό και τον οικονομικό φιλελευθερισμό), και η εφαρμογή διαφορετικών υποδειγμάτων ανάπτυξης για τις χώρες του ευρωπαϊκού Βορρά και εκείνες του μεσογειακού Νότου, αποτελούν ζητήματα που βρίσκονται στα θεμέλια του ευρωπαϊκού οικοδομήματος, καθώς η αρνητική οικονομική συγκυρία δημιούργησε τις υποδοχές προς την κατεύθυνση μιας στενότερης οικονομικής, αλλά και πολιτικής, ευρωπαϊκής συνεργασίας. Μια υπόθεση «ιστορικής φαντασίας» θα διατύπωνε, εξάλλου, την προσπάθεια αποφυγής ή άμβλυνσης της εθνικιστικής έξαρσης – που οδήγησε τελικά στη νέα σύγκρουση του Β' Παγκοσμίου Πολέμου – ως γενεσιουργό αίτιο των πρωτοβουλιών για διευρωπαϊκή συνεργασία.

I. Η συγκυρία: Η κρίση των μεσοπολεμικών δημοκρατιών και η ανάδυση νέων ιδεολογιών

Επιχειρώντας μια “αρχαιολογία” της ευρωπαϊκής οικονομικής ενοποίησης, η συζήτηση θα έπρεπε να περιλάβει, πέρα από τις διαβαθμίσεις του μονομεταλλισμού και τη συγκρότηση του μπλοκ της στερλίνας στη μεσοπολεμική περίοδο, και τις πρώτες εμπειρίες νομισματικής συνεργασίας κατά τον 19ο αιώνα. Εκτός από τους περιορισμούς που επιβάλλει η ίδια η φύση του κειμένου, λόγοι που έχουν να κάνουν περισσότερο με την εξειδίκευση της προβληματικής στον πολιτικό ορίζοντα περιορίζουν το χρονικό όριο της μελέτης στην Ευρώπη του Μεσοπολέμου. Το εργαστήριο νεωτερικότητας, που συνιστά η μεσοπολεμική περίοδος, αναπαριστά τις ενδογενείς αντιφάσεις στην φαντασιακή ιδέα της Ευρώπης¹ αλλά και σταθμίζει τη δυναμική της. Η μεσοπολεμική ανασφάλεια μπροστά στο φάσμα της οικονομικής κρίσης, όπως και οι ιδεολογικές μεταμορφώσεις της περιόδου, αποτελούν ικανές παραμέτρους για την αποτύπωση μιας πραγματικότητας² μέσω κειμένων

1. Νοούμενης, κατά τον Χόμπσμπάουμ, ως κατασκευής: Βλ. Ε. Χόμπσμπάουμ, «Η παράξενη ιστορία της Ευρώπης», στο: του ιδίου, *Για την Ιστορία*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1998, σ. 265-277.

2. Για μια βιωματική αφήγηση, χωρίς ωστόσο να χάνει το χαρακτήρα της ιστορικής ανάγνωσης, όσον αφορά την οικονομική κρίση και την ιδεολογική αντιπαράθεση στη μεσοπολεμική Κεντρική Ευρώπη, βλ. Ε. Χόμπσμπάουμ, *Συναρπαστικά χρόνια. Μια ζωή στον 20ο αιώνα*, μτφ. Στ. Μανδηλαρά, Αθήνα, Θεμέλιο, 2003, σ. 64-103.

πολιτικού χαρακτήρα. Ωστόσο, είναι αναγκαίο σε αυτό το σημείο να διευκρινισθεί ότι η πραγμάτευση της διευρωπαϊκής συνεργασίας κατά τη μεσοπολεμική περίοδο δεν εμπίπτει ούτε στην εκ των υστέρων ομοιογενή ανάγνωση της ευρωπαϊκής οικονομικής ενοποίησης, ούτε στην παραδοχή μιας φαντασιακής ευρωπαϊκής ταυτότητας με διαχρονικό περιεχόμενο.

Μια τέτοιου τύπου προσέγγιση θα σήμαινε την ιστοριογραφική εφαρμογή τρεχουσών ιδεολογικών στερεοτύπων, την αναγωγή δηλαδή της Ευρωπαϊκής Ένωσης σε μια όλο και παλαιότερη ευρωπαϊκή «μυθολογία».³ Αντίθετα, επιδιώκεται η καταγραφή των μεσοπολεμικών ριζωμάτων της ευρωπαϊκής συνεργασίας και της γένεσής τους σε συνθήκες οικονομικής κρίσης, σε αντιδιαστολή πάντως με αυταρχικά υποδείγματα διακυβέρνησης. Απώτερη επιδίωξη είναι η ανίχνευση των μεσοπολεμικών επιβιώσεων στις πολιτικές λύσεις που προκρίθηκαν μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου.

Τα παραπάνω ερωτήματα θα διερευνηθούν με άξονα αρχειακό υλικό που εντοπίστηκε στο προσωπικό αρχείο του Αλεξάνδρου Μυλωνά, ο οποίος κατά τη μεσοπολεμική περίοδο χρημάτισε Υπουργός Γεωργίας σε κυβερνήσεις του Ελ. Βενιζέλου, ενώ από το 1932 διετέλεσε Αρχηγός του Δημοκρατικού Αγροτικού Κόμματος, του ενός δηλαδή «τμήματος» των αγροτιστών. Το Αρχείο Αλεξάνδρου Μυλωνά, που περιλαμβάνει σημαντικά τεκμήρια οικονομικής και αγροτικής ιστορίας, φυλάσσεται στα Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, ενώ καλύπτει την περίοδο από το 1920 έως τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια. Πιο συγκεκριμένα, το υλικό που χρησιμοποιείται σε αυτήν εδώ τη μελέτη αφορά πρακτικά συζητήσεων και συνοδευτικό υλικό από τις εργασίες των *Βαλκανικών Συνδιασκέψεων*, καθώς και από τις τακτικές συναντήσεις της διαρκούς Διακοινοβουλευτικής Ευρωπαϊκής Ένωσης [*Union Interparlamentaire*]. Το σύνολο των πολιτικών αυτών διασκέψεων χρονολογείται στη δεκαετία του '30.

Από την πρώτη επεξεργασία των συγκεκριμένων μαρτυριών καταδεικνύεται ότι η κατίσχυση του οικονομικού εθνικισμού δεν πραγματοποιείται χωρίς φιλελεύθερο αντίλογο, ενώ η υπό εξέταση αρχειακή πηγή οδηγεί στη διαπίστωση ότι η πρόσληψη της διευθυνόμενης οικονομίας από τις τρέχουσες ιστορικές αναγνώσεις είναι εν πολλοίς διαμεσολαβημένη: τα τεκμήρια, παράγωγα των πολιτικών ελίτ του ευρωπαϊκού μεσοπολέμου, καταγράφουν

3. Πρβλ. την κριτική στάση του Γ. Κόκκινου σε αυτού του τύπου τις θεωρήσεις Γ. Κόκκινος, *Επιστήμη, ιδεολογία, ταυτότητα. Το μάθημα της Ιστορίας στον αστερισμό της υπερεθνικότητας και της παγκοσμιοποίησης*, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2003, σ. 67-77.

τη μη γραμμικότητα του κοινωνικού χρόνου, καθώς ενσαρκώνουν την ανάγκη επιλογής ανάμεσα στα εναλλακτικά υποδείγματα οικονομικής ανάπτυξης. Όπως το αναμένουμε, η αναζήτηση παρεμβατικών πολιτικών συνοδεύεται από την αγωνία για τη διασφάλιση των ατομικών ελευθεριών, καθώς και με τον προβληματισμό για την πολιτειακή «μετάβαση» που συντελείται κατά τη δεκαετία του '30 σε ευρωπαϊκό επίπεδο.

Είναι ενδεικτικό για τις πολιτικές προεκτάσεις της μεσοπολεμικής διακρατικής συνεργασίας το γεγονός ότι στα παραπάνω διευρωπαϊκά και διαβαλκανικά συλλογικά όργανα μετέχουν από ελληνικής πλευράς οι Αλέξανδρος Παπαναστασίου και Αλέξανδρος Μυλωνάς: Πρόκειται για πολιτικές προσωπικότητες που συνδέθηκαν, μέσω και των ειδικότερων παρεμβάσεών τους στις πολιτικές διαχείρισης του αγροτικού χώρου, με την αναζήτηση του πολιτικού και οικονομικού μετασχηματισμού της ελληνικής κοινωνίας. Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου και ο κύκλος των «Κοινωνιολόγων», άλλωστε, συνέδεσαν την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη της χώρας με τη μετριοπαθή (μετριοπαθή όχι σε ένταση αλλά σε ποιότητα) κρατική παρέμβαση.

Εξάλλου, η ελληνική παράμετρος υποδεικνύει ότι η ημεδαπή κοινωνική πραγματικότητα ήταν πρόσφορη στη δεξίωση του πολιτικού προβληματισμού που αναπτύχθηκε την ίδια περίοδο στον ευρωπαϊκό χώρο, ενώ η στροφή προς το δυτικό υπόδειγμα ανάπτυξης μοιάζει να υιοθετήθηκε από τα κυρίαρχα κοινωνικά στρώματα: η «εκσυγχρονιστική πρόθεση» εκδηλώνεται και μέσω της συμμετοχής στον ευρύτερο προβληματισμό για το κοινό ευρωπαϊκό περιβάλλον.⁴ Εάν ο λόγος είναι ιδεολογία, είναι επίσης και μια μορφή εξουσίας, καθώς αναπαράγει συγκεκριμένα κυρίαρχα πρότυπα.⁵ Η διαπίστωση φαίνεται να έχει ακόμη μεγαλύτερη ισχύ για κείμενα αυτού του τύπου, καθώς αντανakλούν όχι μόνο τις προσλήψεις των πολιτικών ελίτ, αλλά και τη σταδιακή αποσαφήνιση των κρατικών μηχανισμών σε ευρωπαϊκό επίπεδο.

Μία πρώτη ανάγνωση της μεσοπολεμικής κρίσης υπαγορεύει την ανίχνευση των νομισματικών θεσμών, προκειμένου να αναδειχθεί η «φαινομενολογική» παράμετρος της ευρωπαϊκής συνεργασίας: δεν πρέπει εξάλλου

4. Πρβλ. το παράδειγμα της διάχυσης του πολιτικού προβληματισμού μέσα από τη διανοητική όσμωση της μεσοπολεμικής περιόδου, Κ. Μπρέγαννη, «Μεταφράσεις από το χώρο των κοινωνικών επιστημών στον ελληνικό μεσοπολεμικό τύπο», στο *Ελληνική γλώσσα και ορολογία. Πρακτικά 2^{ου} Συνεδρίου*, Αθήνα, ΕΛΟΤ, 1999, σ. 221-232.

5. *Le pouvoir. Mélanges offerts à Georges Burdeau*, Παρίσι, Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence, 1977, σ. 82.

να παραβλεφθεί το γεγονός ότι η νεότερη οικονομική ανάλυση για τα αίτια της Μεγάλης Κρίσης ανέλυσε το φαινόμενο υπό το πρίσμα των διακυμάνσεων του μεσοπολεμικού κανόνα χρυσού συναλλάγματος, συνδέοντας την παγίωση της οικονομικής ύφεσης με τη μείωση των συναλλαγματικών αποθεμάτων των κεντρικών τραπεζών.⁶

Τον 20ό αιώνα δεν ίσχυσε ο νομισματικός ορθολογισμός της ελεύθερης μετατρεψιμότητας των τραπεζογραμματίων σε πολύτιμο νόμισμα, που κατά το 19ο αποτέλεσε όχι μόνο δείκτη υγείας για τις ανεπτυγμένες ευρωπαϊκές οικονομίες, αλλά και κομβικό σημείο για την ισορροπία του διεθνούς συστήματος.⁷ Ο Μεγάλος Πόλεμος και τα επεισόδια άρσης της μετατρεψιμότητας είχαν καταστήσει πλέον οικεία τη χρήση τραπεζογραμματίων, σε συναρμογή με τη σταδιακή ενδυνάμωση του θεσμού της κεντρικής τράπεζας. Η οικονομική ύφεση που ακολούθηε τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο διαθλάται σε ευρωπαϊκό επίπεδο, με κύριες εκφάνσεις της τα έντονα πληθωριστικά φαινόμενα και τη νομισματική αστάθεια.⁸ Η προσπάθεια των ευρωπαϊκών κρατών για επαναφορά στη νομισματική κανονικότητα⁹ συνέπλευσε με την εκ νέου φιλελεύθερη στροφή των δυτικών οικονομιών και οδήγησε στη δημιουργία του μεσοπολεμικού κανόνα χρυσού συναλλάγματος, της έμμεσης δηλαδή σύνδεσης των εθνικών νομισμάτων με τον χρυσό μέσω της σταθερής ισοτιμίας τους με ένα ισχυρό νόμισμα. Παρά το γεγονός ότι οι προσπάθειες αυτές ήταν θνησιγενείς, λόγω των εθνικιστικών ανταγωνισμών αλλά και της αρνητικής οικονομικής συγκυρίας, έχουν ωστόσο μια ιδιαίτερη σημαση, καθώς υποδεικνύουν – όπως ήδη το υπαινιχθήκαμε – την πολυπλοκότητα και τις διαφορετικές αποχρώσεις της ιστορικής συγκυρίας.

Έτσι, την άνοιξη του 1922, η δημιουργία (ουσιαστικά η επαναφορά) από τη Σύνοδο της Γένουας¹⁰ του Gold-Exchange Standard έδωσε μια νέα ονομα-

6. Βλ. B. Bernanke, H. James, «The Gold Standard, deflation, and financial crisis in the Grate Depression: An international comparison», στο: G. Hubbard (διευθ.), *Financial markets and financial crisis*, Σικάγο/Λονδίνο, The University of Chicago Press, 1991, σ. 33.

7. Σύμφωνα και με τον Κ. Πολάννι, ο διεθνής κανόνας χρυσού συμβόλιζε μια μοναδική οργάνωση της παγκόσμιας αγοράς, που στήριξε, αλλά και εν μέρει διαμόρφωσε, το διεθνές σύστημα ισορροπίας δυνάμεων. Βλ. Κ. Πολάννι, *Ο μεγάλος μετασχηματισμός*, μτφ. Κ. Γαγανάκης, Θεσ/νίκη, Νησίδες, 2001, σ. 9.

8. Βλ. J. K. Galbraith, *Το χρήμα*, ελλ. μτφ., Αθήνα, Παπαζήσης, β΄ εκδ. 1978, σ. 155-165.

9. Για την πρόσληψη της νομισματικής σταθεροποίησης ως μοναδικού θεραπευτικού μέσου της νομισματικής κρίσης που ακολούθησε τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, βλ. πρόχειρα G. Dovime, *La stabilisation*, Παρίσι, éd. Bossard, 1928, σ. 37-43.

10. Η Σύνοδος είχε συγκληθεί με πρωτοβουλία της Γαλλίας και της Μ. Βρετανίας, ενώ σε αυτήν παίρνουν μέρος 34 ευρωπαϊκές χώρες, μεταξύ των οποίων η Γερμανία και η Σοβιετική

σία σε ένα παλαιότερο νομισματικό καθεστώς: επαναπροσδιορίστηκε η χρήση νομίσματος ελεύθερα μετατρέψιμου σε χρυσό, σε σύνδεση πλέον με τη στερλίνα.¹¹ Καθώς η πρακτική ακολουθήθηκε σταδιακά από τα περισσότερα κράτη όχι μόνο σε ευρωπαϊκό αλλά και σε παγκόσμιο επίπεδο, τα εθνικά νομίσματα πήραν τη μορφή διεθνών αποθεματικών. Αυτή η ιδιότυπη νομισματική συνεργασία, αλλά και η προσωρινά αποκατεστημένη κανονικότητα της σταθεροποίησης των εθνικών νομισμάτων¹², θα τερματιστεί υπό την επίδραση της κρίσης των αρχών του '30: η βρετανική πρωτεύουσα είχε καταστεί το διεθνές νομισματικό κέντρο μέσω της σύνδεσης των εθνικών νομισμάτων με τη στερλίνα. Έτσι, η διάψευση των αγγλικών προσδοκιών για τη διατήρηση στην αγγλική πρωτεύουσα των διεθνών συναλλαγματικών αποθεματικών και η συνεπαγόμενη υποτίμηση της στερλίνας προκάλεσαν «κρίσεις πανικού» στις ευρωπαϊκές κεντρικές τράπεζες. Άμεσα κινητοποιήθηκαν οι μηχανισμοί προστασίας των εθνικών νομισμάτων.¹³ Γενικά μιλώντας, η κατάρρευση του μεσοπολεμικού κανόνα χρυσού συναλλάγματος σηματοδότησε την αποσύνθεση του παγκόσμιου οικονομικού

Ένωση. Πρώτιστος στόχος της ήταν η ανάκαμψη της διεθνούς οικονομίας μετά τα έντονα πληθωριστικά φαινόμενα που ακολούθησαν τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Βλ. C. P. Kindleberger, *A Financial History of Western Europe*, London, Allen & Unwin, 1987, σ. 334-335.

11. J.-P. Patat, *Histoire de l'Europe monétaire*, Παρίσι, La découverte, 1998, σ. 15.

12. Ο J.-M. Keynes είχε από νωρίς επισημάνει τα μειονεκτήματα της εφαρμογής του χρυσού κανόνα ή του κανόνα χρυσού συναλλάγματος κατά τη μεσοπολεμική περίοδο (δηλαδή της σταθερότητας του νομίσματος), εστιάζοντας την κριτική του στην ανατροπή που επέφερε στη νομισματική κανονικότητα του 19ου αιώνα ο Μεγάλος Πόλεμος και στη συνεπαγόμενη εξάρτηση του διεθνούς νομισματικού συστήματος από την πολιτική των Ηνωμένων Πολιτειών, όσον αφορά τον χρυσό. Βλ. Ο J.-M. Keynes, *La réforme monétaire*, μτφ. P. Franck, Παρίσι, éd. du sagittaire, 1924, σ. 189-202.

13. Για τις ευρωπαϊκές αντιδράσεις μετά την υποτίμηση της στερλίνας, βλ. B. Eichengreen, *Golden fetters. The Gold Standard and the Great Depression, 1919-1939*, Νέα Υόρκη/Οξφόρδη, Oxford University Press, 1992, σ. 203. Ωστόσο, η άποψη που κυριαρχούσε μεταξύ των οικονομολόγων του Μεσοπολέμου ήταν ότι η Μεγάλη Κρίση εδράζεται –περισσότερο από νομισματικούς παράγοντες– σε δομικές ανισορροπίες και σε μια σειρά αιτίων που προϋπήρχαν του 1929. Βλ. G. M. Henry, *La crise de 1929*, Παρίσι, A. Colin, 2000, σ. 27-28. Στην Ελλάδα, η μελέτη επίσημων πηγών, όπως είναι οι τραπεζικοί Απολογισμοί, οι συζητήσεις στη Βουλή κλπ., καταδεικνύει ότι οι οικονομολόγοι-φορείς της οικονομικής πολιτικής προσέλαβαν την κρίση υπό την οπτική των διακυμάνσεων του χρυσού κανόνα. Βλ. C. Brégianni, *Les banques, l'agriculture et l'Etat. Stratégies de crédit et politique agraire en Grèce de 1861 à 1940*, προλ. Σπ. Ασδραχά, Lille, Septentrion, 2002, σ. 131-135. Επίσης, για μια πρώτη ερμηνεία των συνθηκών της κρίσης σε ελληνικό κυρίως, αλλά και σε ευρωπαϊκό, πλαίσιο, βλ. Θ. Καλαφάτης, «Νομισματικές διαταραχές και πολιτικές σταθεροποίησης την περίοδο 1920-1930», στο Ζ. Δεμαθάς, Θ. Καλαφάτης, Θ. Σακελλαρόπουλος, *Νομισματικές κρίσεις και η κρατική διαχείρισή τους στην Ελλάδα, 1880-1930*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1991, σ. 61-70.

συστήματος και, συνεπώς, οδήγησε στον πολιτικό μετασχηματισμό του.¹⁴ Η γενικευμένη κρίση των δεκαετιών '20 και '30 καταδεικνύει στην πραγματικότητα την πολιτική φύση των νομισματικών θεσμών, ιδιαίτερα όταν αυτοί είναι υπερεθνικοί.

Αν κατά τον ιστορικό Pierre Vilar το νομισματικό «δράμα» υποδεικνύει μια γενικότερη οικονομική και κοινωνική κρίση, την οποία προσδιορίζει χρονικά και την τοποθετεί στον χώρο¹⁵, συμπερασματικά σημειώνεται ότι η περίπτωση του μεσοπολέμου αποτελεί ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα που ενσαρκώνει τη συγκεκριμένη θεωρητική διατύπωση, καθώς η αποσταθεροποίηση των εθνικών νομισμάτων καταγράφει και τη γενικότερη κοινωνική αποδιάρθρωση. Στις αρχές της ελληνικής δεκαετίας του 1930 η αποσύνδεση του εθνικού νομίσματος από τη στερλίνα μετά την υποτίμηση του βρετανικού νομίσματος, η ελαχιστοποίηση των πληρωμών του εξωτερικού χρέους, ο περιορισμός των εξωτερικών εμπορικών συναλλαγών και η κατά το δυνατόν αντικατάστασή τους από πράξεις εμπορικού συμψηφισμού δεν αποτελούν μόνο μείζονα γεγονότα στην ιστορία της ελληνικής οικονομίας¹⁶, αλλά –πράγμα πολύ σημαντικότερο– εντάσσονται στο γενικότερο ευρωπαϊκό πλαίσιο. Η σταδιακή εξάρτηση της ευρωπαϊκής οικονομίας από τα αμερικανικά κεφάλαια, η οικονομική δυσπραγία της ηττημένης Γερμανίας, αλλά κυρίως η γενικευμένη κρίση του 1929 ανέκοψαν τη φιλελεύθερη στροφή της δεκαετίας του 1920¹⁷ και εισήγαγαν τους όρους του γεωγραφικά διευρυμένου κρατικού παρεμβατισμού.

Η εσωστρέφεια των μεσοπολεμικών ευρωπαϊκών οικονομιών αντανακλά την κρίση της δημοκρατίας, ενώ οι δρόμοι του φασισμού και του ναζισμού σηματοδοτούν την αποσύνθεση των παλαιών ελίτ: της εκκλησίας, του αστισμού, της αριστοκρατίας αλλά και των πολιτικών κομμάτων. Ειδικά στην Ιταλία, με το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, η κρίση των πολιτικών θεσμών κρυσταλλώνει την αποσάθρωση του υπάρχοντος κοινωνικού ιστού και οδηγεί στην εκφρασμένη αντιπαράθεση –ρήξη στη συνέχεια– με τις νέες

14. Πρβλ. Πολάνυι, *Ο μεγάλος μετασχηματισμός...*, ό.π., σ. 26-27.

15. P. Vilar, *Or et monnaie dans l'histoire, 1450-1920*, Παρίσι, Flammarion, 1974, σ. 20.

16. Για μια νεότερη διαπραγμάτευση των συνθηκών που οδήγησαν τελικά στην εγκατάλειψη του κανόνα χρυσού συναλλάγματος από την Ελλάδα τον Απρίλιο του 1932, βλ. Μ. Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2002, σ. 194-242.

17. Για τη στάση των φιλελεύθερων οικονομολόγων την παραμονή της Κρίσης (οι οποίοι προσέλαβαν ως φυσιολογικές τις οικονομικές εξελίξεις), καθώς και για τη θεωρητική στροφή προς τον οικονομικό παρεμβατισμό στις αρχές της δεκαετίας του 1930, βλ. : A. Sauvy, *Histoire économique de la France entre les deux guerres*, Παρίσι, Economica, 1984, vol. II, σ. 390-395.

εξωθεσμικές δυνάμεις.¹⁸ Άλλωστε, σύμφωνα με την οπτική της πολιτικής κοινωνιολογίας μεγάλο μέρος των κατώτερων και μεσαίων υπαλληλικών στρωμάτων είδε στην άνοδο της φασιστικής ιδεολογίας την απάντηση στην εφαρμογή υπερβολικά φιλελεύθερων οικονομικών μοντέλων.¹⁹

Εξάλλου, οι σύγχρονες αναγνώσεις του φασισμού από τη σκοπιά των πολιτικών ριζωμάτων, και όχι μόνο της οικονομίας, συνεισφέρουν στη διεπιστημονική προσέγγιση του ζητήματος.²⁰ Παρόλα αυτά, η πρόσληψη της οικονομικής δραστηριότητας μέσα από τις προτεραιότητες και τις κατευθύνσεις που θέτει το Κράτος, όπως και η οριζόντια κοινωνική οργάνωση που αντιπροσωπεύουν οι κορπορατίβες, προσδιορίζουν την αναγωγή της διευθυνόμενης οικονομίας σε ένα από τα κεντρικά χαρακτηριστικά του φασιστικού καθεστώτος²¹ και, άρα, προσδιορίζουν επίσης τη φύση του. Σημειώνεται, επομένως, ότι η ανάλυση του μεσοπολεμικού αυταρχισμού δεν μπορεί να πραγματωθεί υπό το πρίσμα αποκλειστικά της επαγγελίας μιας ευρύτερης συμμετοχής στον χώρο του πολιτικού, καθώς η εξάπλωση των καθεστώτων αυτού του τύπου δεν αντανακλά μια συλλογική άρνηση των κοινοβουλευτικών προτύπων.²² Παρά ταύτα, ο λαϊκισμός²³, αποτελώντας ένα χαρακτηριστικό που προσιδιάζει τόσο στα ολοκληρωτικά

18. Για μια συγχρονική κοινωνιολογική ανάλυση της πολιτικής κατάστασης στην Ιταλία κατά τη μεσοπολεμική περίοδο, βλ. L. Sturgo, *L'Italie et le fascisme*, μτφ. M. Prélôt, Παρίσι, F. Alcan, 1927, σ. 61-107. Είναι δε ενδιαφέρουσα η περιγραφή της ιδεολογικής σύγχυσης που επικρατεί στη χώρα αμέσως πριν την επικράτηση του φασιστικού καθεστώτος [στο ίδιο, σ. 63-64]. Για μια περισσότερο αφηγηματική καταγραφή των συνθηκών επικράτησης του φασισμού, βλ. : Fr. Campo, *Autour du fascisme italien. Réflexions et commentaires sur quelques problèmes de politique contemporaine*, Παρίσι, Plon, 1925, σ. 77-88.

19. L. Boltanski, Eve Chiapello, *Le nouvel esprit du capitalisme*, Παρίσι, Gallimard, 1999, σ. 24.

20. G. D. Feldman, «The economic origins and dimensions of European fascism», στο H. James, J. Tanner (επιμ.), *Enterprise in the period of fascism in Europe*, Aldershot, Ashgate/European Association of Banking History, 2002, σ. 5-13.

21. Βλ. B. Mussolini, *Le fascisme. Doctrines, institutions*, Παρίσι, Denoël et Steel, γαλ. μτφ., νέα έκδ. 1933, σ. 20 και 45-49. Σύμφωνα με τον ίδιο τον ιταλό δικτάτορα, ο φασισμός αντίκειται στον φιλελευθερισμό, τόσο όσον αφορά τον χώρο του πολιτικού, όσο και του οικονομικού γίγνεσθαι. Από την άλλη πλευρά, η προσδοκία μιας μελλοντικής οικονομικής ευημερίας του έθνους αποτέλεσε για το φασισμό μια από τις συνιστώσες της επεκτατικής εξωτερικής του πολιτικής. Βλ. και D. M. Smith, *Mussolini's Roman Empire*, London/New York, Longman, 1976, σ. 107.

22. Βλ. Κ. Μπρέγιαννη, «Η πολιτική των ψευδαισθήσεων: κατασκευές και μύθοι της μεταξικής δικτατορίας», *Τα Ιστορικά*, τχ. 30, Ιουν.-Δεκ. 1999, σ. 186.

23. Για μια πρόχειρη αναφορά σε πρόσφατη διαπραγμάτευση του λαϊκισμού, στην οποία επιχειρείται η αναδρομική μελέτη του φαινομένου, βλ. A. Dorna, «Faut-il avoir peur du populisme?», *Le Monde Diplomatique*, τχ. 596, Νοέμβριος 2003.

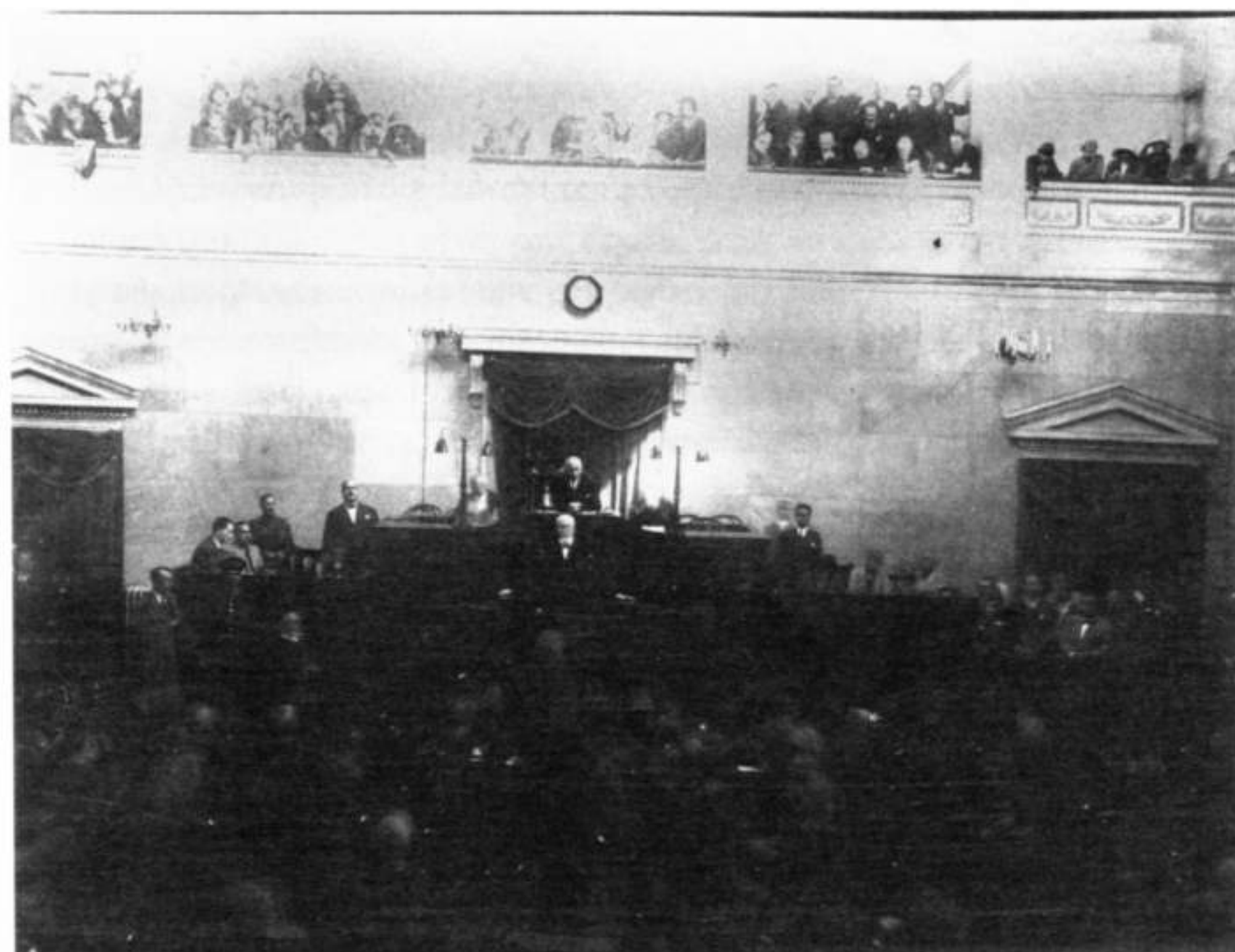
όσο και στα αυταρχικά καθεστώτα, στο πλαίσιο του φασισμού επηρεάζει την ίδια τη μορφή του κράτους μέσω της δημιουργίας κρατικών μηχανισμών κινητοποίησης των μαζών (κορπορατίβες, συνδικάτα κλπ.).²⁴ Παραπέμπει, έτσι, σε μια προσπάθεια προσεταιρισμού των μαζών, μέσω της αναψηλάφησης των λαϊκών προσδοκιών, της ενεργοποίησης τελικά του συναισθήματος ως παράγοντα διαμόρφωσης του πολιτικού ή καλύτερα του εθνικιστικού σκηνικού. Από τη γένεσή του, λοιπόν, ο ολοκληρωτισμός θέλει να υποδηλώσει σε συμβολικό επίπεδο την επιβίωση ενός μαζικού χαρακτήρα.

II. Ευρωπαϊκή συνεργασία και οικονομικά υποδείγματα ανάπτυξης

Πέρα από τις κατά τόπους εκφάνσεις που υποδηλώνουν, ωστόσο, μια γενικευμένη ανισορροπία του οικονομικού και κοινωνικού συστήματος, ο πολιτικός προβληματισμός που αναπτύσσεται σε μια σειρά μεσοπολεμικών διευρωπαϊκών συσκέψεων την παραμονή, αλλά και κατά τη διάρκεια της Μεγάλης Ύφεσης, απεικάζει τη συγχρονική πρόσληψη της κρίσης από τις ιθύνουσες πολιτικές ομάδες: γενικά μιλώντας, στις συσκέψεις αυτές καταγράφονται ως εξίσου σοβαρές δυνατότητες αντίδρασης στο φάσμα της κρίσης τόσο ο κρατικός παρεμβατισμός και η ενδυνάμωση του κοινωνικού ελέγχου, όσο και το βελτιωμένο φιλελεύθερο πρότυπο. Είναι δε χαρακτηριστικό το γεγονός ότι τα αίτια αλλά και οι επιπτώσεις της γενικευμένης ύφεσης τοποθετήθηκαν από τους πολιτικούς ηγέτες της Ευρώπης –χωρίς πολλή αυτολογοκρισία– στο κοινωνικό επίπεδο. Το δημογραφικό πρόβλημα, η μετανάστευση, η φτώχεια δεν καλύφθηκαν πίσω από τους αριθμούς και τις ποσοτικές αποκλειστικά αποτυπώσεις, ενισχύοντας μια μάλλον κεϋνσιανή ανάγνωση της κρίσης, αλλά και κρυσταλλώνοντας την αντίδραση των ελίτ στο υπό διαμόρφωση πολιτικό και κοινωνικό περιβάλλον.

Θα πρέπει, βέβαια, να επισημανθεί ότι τα συγκεκριμένα ευρωπαϊκά όργανα –δηλαδή οι τακτικές επιτροπές και διασκέψεις της *Union Interparlementaire*, αλλά και οι περιοδικές *Βαλκανικές Συνδιασκέψεις*– αποτέλεσαν ένα είδος πολιτικού ακτιβισμού, για να χρησιμοποιηθεί σημερινή ορολογία αλλά και για να καταδειχθεί ότι ο μεσοπολεμικός *réactionisme* δεν περιορίστηκε στη σφαί-

24. Βλ. Ν. Πουλατζάς, «Σχετικά με τη λαϊκή απήχηση του φασισμού», στο Ν. Πουλατζάς, Ρ. Μίλιμπαντ, Ζ. Π. Φάν, *Προβλήματα του σύγχρονου κράτους και του φασιστικού φαινομένου*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1984, σ. 159-173.

Αγόρευση Ελευθερίου Βενιζέλου στη Βουλή κατά την κυβερνητική τετραετία 1928-1932.

Πηγή: Φωτογραφικό Αρχείο ΕΡΤ, Συλλογή Πέτρου Πουλίδη

ρα του φασισμού.²⁵ Δεν ήταν, δηλαδή, οι συνδιασκέψεις αυτές θεσμοθετημένα όργανα στο πλαίσιο μιας ευρύτερης ευρωπαϊκής οντότητας, αλλά ημι-θεσμικές δίοδοι επικοινωνίας, με στόχο τη διεύρυνση της ευρωπαϊκής συνεργασίας. Στη συγκρότηση αυτού του διευρωπαϊκού πολιτικού δικτύου σημαντικός είναι προφανώς ο ρόλος των πολιτικών προσώπων, οι επαναλαμβανόμενες συμμετοχές των οποίων προσδιορίζουν και τα σημεία επαφής μεταξύ των δρώντων υποκειμένων σε επίπεδο πολιτικών ιδεών.

Ωστόσο, από τη μεσοπολεμική διευρωπαϊκή ή διαβαλκανική προσέγγιση απορρέουν και περιπτώσεις, στο πλαίσιο των οποίων η έννοια της συνεργασίας προσλαμβάνει τα χαρακτηριστικά της κυρίαρχης κρατικής ιδεολογίας. Για παράδειγμα, η Α΄ Βαλκανική Συνδιάσκεψη που πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα το φθινόπωρο του 1930 προβλήθηκε με έμφαση από την Κυβέρνηση των Φιλελευθέρων²⁶, ενώ αποτέλεσε άσκηση της επίσημης εξωτερικής πολιτικής.

Φυσικά, η προσέγγιση με τα βαλκανικά κράτη –και μάλιστα στο πλαίσιο της διακυβέρνησης της χώρας από τους Φιλελεύθερους– είναι προγενέστερη. Κατά τη Συνδιάσκεψη του Παρισιού μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ο Ελευθέριος Βενιζέλος ανέλαβε πρωτοβουλία για κοινό διάβημα της Ελλάδας, της Ρουμανίας και της Γιουγκοσλαβίας στις κυβερνήσεις της Γαλλίας και της Αγγλίας, την 20ή και 27η Νοεμβρίου 1918. Στο κοινό αυτό διάβημα δηλώθηκε η πρόθεση των τριών χωρών για μελλοντική συνεργασία, προκειμένου να προωθήσουν τα συμφέροντά τους.²⁷ Οι ελληνικές προσπάθειες για συμμετοχή στη βαλκανική *Petite Entente* απέτυχαν μετά την εκλογική ήττα του Βενιζέλου τον Νοέμβριο του 1920, αλλά και την ατυχή έκβαση της μικρασιατικής εκστρατείας.²⁸

Ωστόσο, ήδη από το 1928, μετά δηλαδή την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάννης αλλά και ως αποτέλεσμα της επιστροφής στην πρωθυπουργία του Ελευθερίου Βενιζέλου, η προσέγγιση με τα βαλκανικά κράτη αποτέλεσε εκ νέου

25. Για τον εμπνευστή του, όμως, ο φασισμός είναι κυρίως πράξη : «C'est une action animée par une doctrine» [Mussolini, *Le fascisme...*, ό.π., σ. 11].

26. Βλ. τα σχετικά άρθρα στο φιλοβενιζελικό περιοδικό *Εργασία*. Για τους στόχους της βενιζελικής κυβέρνησης όσον αφορά την προώθηση της βαλκανικής συνεργασίας, βλ. Π. Παπαστρατής, «Από τη Μεγάλη Ιδέα στη Βαλκανική Ένωση», στο Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, Χρ. Χατζηϊωσήφ, *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο, ΠΕΚ, 1992, σ. 420-421.

27. Βλ. C. J. Ailianos, *Les origines de la Petite Entente et la Grèce. 1918-1921. Une première approche*, Αθήνα, 2007, σ. 9.

28. Ailianos, στο ίδιο.

Υπογραφή Βαλκανικού Συμφώνου στην Ακαδημία Αθηνών.
Πηγή: Φωτογραφικό Αρχείο ΕΡΤ, Συλλογή Πέτρου Πουλίδη

επίσημη κρατική πολιτική.²⁹ Όπως δε σημειώνει ο Κ. Δ. Σβολόπουλος: «*Η Ελλάς της Λωζάννης διεκατείχετο από την έμμονον επιθυμίαν να αποκαταστήση δεσμούς φιλίας και συνεργασίας με τας γειτονικάς δυνάμεις, ιδίως την Γιουγκοσλαβίαν και την Τουρκίαν*».³⁰ Φαίνεται πως το κλίμα φιλίας μεταξύ των βαλκανικών χωρών δημιούργησε μια περιρρέουσα ατμόσφαιρα πρόσφορη για τη διατήρηση της ειρήνης στην περιοχή, ενώ η σήμανση των σχέσεών τους ήταν εκτός του πλαισίου μιας βίαιης ή εν δυνάμει βίαιης αντιπαράθεσης. Υπό αυτό το πρίσμα μπορεί να αναγνωσθεί και το ελληνοτουρκικό Σύμφωνο Φιλίας: Αν και το Ελληνοτουρκικό Σύμφωνο του 1931 δεν εντάσσεται στο περιεχόμενο αυτού του κειμένου, πρέπει να σημειωθεί ότι η πολιτική προσέγγισης της Τουρκίας συναρμόζει με την επιδίωξη ενδυνάμωσης της γεωπολιτικής θέσης της Ελλάδας. Βέβαια, οι υποδοχές της πολιτικής αυτής ήταν λιγότερο προφανείς από ό,τι η συνεργασία με τα υπόλοιπα βαλκανικά κράτη. Έτσι, ο Ελευθέριος Βενιζέλος δικαιολόγησε στο ευρύτερο κοινό τις ιστορικές καταβολές της συνεργασίας αυτής, ανατρέχοντας τόσο στη συγκυρία των ελληνοτουρκικών συγκρούσεων όσο και στις συμμαχίες μεταξύ Βυζαντινών Αυτοκρατόρων και τουρκικών φύλων.³¹

Στη δεδομένη συγκυρία της εκσυγχρονιστικής τετραετίας του Βενιζέλου, δεν είναι ίσως τυχαίο το γεγονός ότι η *Α΄ Βαλκανική Συνδιάσκεψη* του 1930 είχε συγκληθεί στην Αθήνα. Όπως προκύπτει από σειρά άρθρων που δημοσιεύθηκαν στο –φιλικό προς τον χώρο των Φιλελευθέρων– περιοδικό *Εργασία*, η Διάσκεψη προβλήθηκε ως αιχμή της εξωτερικής πολιτικής της χώρας, ενώ διεσπάρη με θερμή η ιδέα της συνεργασίας με τα βαλκανικά κράτη. Εξάλλου και αργότερα, η ματιά των εξωτερικών παρατηρητών της ελληνικής πολιτικής σκηνής κατέγραψε –μέσω των αρχειακών τεκμηρίων– την έμφαση και τη σοβαρότητα με την οποία αντιμετώπισε ο ελληνικός πολιτικός κόσμος τις προοπτικές διαβαλκανικής συνεργασίας.³²

29. Βλ. Κ. Δ. Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική μετά την Συνθήκη της Λωζάννης. Η κρίσιμος καμπή, Ιούλιος-Δεκέμβριος 1928*, Θεσσαλονίκη, Ινστιτούτο Διεθνούς Δικαίου και Διεθνών Σχέσεων Θεσσαλονίκης, 1977, μέρος 2^{ον}: «Η ενίσχυσις των φιλικών σχέσεων με τους βαλκανικούς γείτονες».

30. Στο ίδιο, σ. 105.

31. Βλ. Ελ. Βενιζέλος, «Η ελληνοτουρκική εγκάρδιος συνεννόησις», *Εργασία*, 10-10-1931, σ. 1063-1065.

32. Βλ. τις σχετικές παρατηρήσεις του γάλλου στρατιωτικού ακόλουθου στην Πρεσβεία της Αθήνας. Archives de l'Armée de la Terre, Série: Rapports des Attachés militaires, Fonds: Grèce, D. : Politique Intérieure (1933-1935).

Η πολιτική πρόσληψη των επόμενων *Βαλκανικών Συνδιασκέψεων*, που λαμβάνουν χώρα έως τα μέσα της δεκαετίας του 1930, έχει εξίσου τα χαρακτηριστικά μιας κυρίαρχης ιδεολογίας. Η οικονομική οργάνωση του ευρωπαϊκού χώρου, μετά την κρίση του 1929, επέβαλε στην Ελλάδα την αναζήτηση συμμαχιών που θα συνέβαλαν στη διεύρυνση του κρατικού πεδίου οικονομικής δραστηριότητας, προοπτική στην οποία εντάσσεται η βενιζελική κυβερνητική στήριξη προς τις πρώτες προσπάθειες διαβαλκανικής συνεργασίας.

Επιστέγασμα της πολιτικής ενίσχυσης της βαλκανικής συνεργασίας κατά τη δεκαετία του 1930 στάθηκε η υπογραφή την 9η Φεβρουαρίου 1934 του Συμφώνου Βαλκανικής Συνεννοήσεως, μεταξύ Ρουμανίας, Γιουγκοσλαβίας, Τουρκίας και Ελλάδος³³, από την Κυβέρνηση του Λαϊκού Κόμματος. Βασικοί στόχοι του Συμφώνου ήταν η διατήρηση του εδαφικού καθεστώτος στα Βαλκάνια, η κατοχύρωση της ειρήνης στην περιοχή και εν γένει ο σεβασμός στις αρχές της διεθνούς νομιμότητας.³⁴ Πέρα από τις διπλωματικές παραμέτρους, αξίζει να επισημανθεί ότι η οικονομική πολιτική των βαλκανικών χωρών στο σύνολό τους στρεφόταν ολοένα και πιο έντονα προς τον προστατευτισμό, σε μια προσπάθεια των κρατών να αντιδράσουν στα φαινόμενα της διεθνούς κρίσης.³⁵ Η προοπτική, επομένως, της μεταξύ τους συνεργασίας αποτελούσε και μια διέξοδο στο κλείσιμο της ευρωπαϊκής οικονομίας.

Τα παράγωγα πολιτικά κείμενα των διαβαλκανικών, αλλά και των ευρωπαϊκών διακρατικών συσκέψεων, στα οποία γίνεται αναφορά, επανατοποθετούν κατά κάποιο τρόπο το παλαιό ερώτημα για την υπερίσχυση των οικονομικών θεωριών στο πεδίο της πολιτικής πρακτικής.³⁶ Έτσι, η αντιμετώπιση από τις πολιτικές ελίτ των αρνητικών συνθηκών που δημιούργησε η

33. Κ. Δ. Σβολόπουλος, *Το Βαλκανικόν Σύμφωνον και η ελληνική εξωτερική πολιτική. Ανέκδοτον Κείμενον του Ελ. Βενιζέλου*, Αθήνα, Εστία, 1974, σ. 18.

34. Βλ. αναλυτικότερα για το Σύμφωνο Βαλκανικής Συνεννοήσεως, Κ. Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική. 1900-1945*, Αθήνα, Εστία, 2002, σ. 234-245. Βλ. ειδικότερα τις σελίδες 242-245 για την περιορισμένη διπλωματική εμβέλεια του Συμφώνου και την κριτική στάση των αναθεωρητικών Μεγάλων Δυνάμεων (της Ιταλίας και της Γερμανίας) σε αυτό. Εξάλλου, απέναντι στην υπογραφή του Συμφώνου κριτική ήταν η στάση και του Ελευθερίου Βενιζέλου, ο οποίος επισήμαινε ότι μπορούσε να παρασύρει τη χώρα σε ευρύτερες διεθνείς ένοπλες συρράξεις. Βλ. στο ίδιο, σ. 244.

35. Σβολόπουλος, *Το Βαλκανικόν Σύμφωνον και η ελληνική εξωτερική πολιτική...*, ό.π., σ. 19.

36. Βλ. σχετικά, R. L. Heilbroner, *Οι φιλόσοφοι του οικονομικού κόσμου. Η ζωή, οι καιροί και οι ιδέες των μεγάλων οικονομολόγων*, επιμ. ελλ. έκδ. Θ. Μανιάτης, Αθήνα, Κριτική, 1999, σ. 54-58.

οικονομική κρίση καταγράφει τη μετάβαση από ένα πολιτικό όραμα σε ένα οικονομικό, αλλά καταγράφει επίσης την έγνοια των ιθυνουσών ομάδων για την παραγωγή ενός ιδεολογικά φορτισμένου πολιτικού λόγου, τη φροντίδα τους τελικά για τη μη απαξίωση της πολιτικής. Καθώς ο λόγος είναι για τον μεσοπόλεμο, αξίζει να αναφερθεί η παραδοχή του Κέυνς, ότι οι οικονομικές ιδέες επηρεάζουν τις κοινωνικές εξελίξεις.³⁷ Η απάντηση στο ερώτημα για την πρωτοκαθεδρία ή όχι των οικονομικών προσλήψεων επί των πολιτικών ιδεών δεν ανήκει βεβαίως ούτε στα όρια ούτε στη δικαιοδοσία αυτού του κειμένου: σημειώνεται, ωστόσο, ότι τα αποτυπώματα των πολιτικών διεργασιών αντανακλούν την αποδοχή και τη διάχυση των οικονομικών θεωριών, διάχυση που στην περίπτωση των συγκεκριμένων τεκμηρίων συνάδει με την αναζήτηση δρόμων συνεργασίας ανάμεσα στις άνισα ανεπτυγμένες ευρωπαϊκές οικονομίες και κοινωνίες.

Θα επιχειρηθεί η επικέντρωση της προβληματικής σε ειδικότερα ζητήματα που αναδεικνύονται από τα εν λόγω τεκμήρια, ξεπερνώντας μια αυθόρμητη μάλλον ανάλυση των οικονομικών αναπαραστάσεων: Οι *Βαλκανικές Συνδιασκέψεις* το 1930, 1931, 1932 και 1933 επεξεργάζονται σε Αθήνα, Κωνσταντινούπολη, Βουκουρέστι και Θεσσαλονίκη αντίστοιχα, ένα κοινό υπόδειγμα αγροτικής ανάπτυξης για τις βαλκανικές χώρες³⁸, ενώ στη βαλκανική συνεννόηση προσδίδεται τόσο οικονομική όσο και πολιτική διάσταση.³⁹ Η οικονομική συνεργασία των βαλκανικών κρατών θα πλαισιωθεί, ήδη από τις αρχές του 1930, από μάλλον μη ρεαλιστικές, στο περιβάλλον ενός αρχόμενου οικονομικού εθνικισμού, επιδιώ-

37. Παρατίθεται στο Μ. Ψαλιδόπουλος, *Κεϋνσιανή θεωρία και ελληνική οικονομική πολιτική: Μύθος και πραγματικότητα*, Αθήνα, Κριτική, 1990, 17.

38. Βλ. Ε. Δ. Πρόντζας, *Οικονομικός προστατευτισμός και βαλκανική συνεργασία. Τα ελληνικά καπνά στον μεσοπόλεμο*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 1996, σ. 298-301.

39. Βλ. ενδεικτικά, Αλ. Παπαναστασίου, *Πολιτικά Κείμενα (Μελέτες-Λόγοι-Άρθρα)*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, προλ. Κ. Τριανταφυλλόπουλου, Αθήνα, Μπάϋρον, 1957, τ. 2, σ. 668-671. Για ειδικότερες αναφορές στις προοπτικές βαλκανικής οικονομικής συνεργασίας, βλ. ΑΣΚΙ, Αρχείο Αλ. Μυλωνά, Φ. 1: Συμμετοχή σε διακρατικά όργανα, Υποφάκελλος 1, «Rapport présenté par M. D. Santis. De la collaboration économique des Etats Balkaniques», ανάτυπο από τις εργασίες της Α' Βαλκανικής Συνδιάσκεψης, Αθήνα, 5-12 Οκτωβρίου 1930. Και για τη σύγχρονη βιβλιογραφία, όπως αναφαίνεται από τις ήδη αναφερόμενες βιβλιογραφικές πηγές, η νομισματική αστάθεια, το συναλλαγματικό πρόβλημα της ελληνικής οικονομίας, αλλά και η κρίση του κυριότερου εξαγωγικού προϊόντος, του καπνού, αποτέλεσαν κύριο λόγο για την επιδίωξη της πολιτικής συνεργασίας με τις βαλκανικές χώρες. Βλ. Ε. Πρόντζας, «Ο χωρικός, ο καπνός και το κράτος. Η ελληνική αγορά καπνού (1887-1939)», *Τα Ιστορικά*, τχ. 19, Δεκέμβριος 1992, σ. 281.

ξεις για συγκρότηση βαλκανικής Ομοσπονδίας ή Ένωσης.⁴⁰ Πρόκειται για την «ιδεαλιστική» περισσότερο διατύπωση μιας μορφής περιφερειακής ανάπτυξης, ο πρωτεργάτης της οποίας, Αλέξανδρος Παπαναστασίου, την περιγράφει ως υπέρβαση της Κοινωνίας των Εθνών, όντας μια στενότερη συνεργασία των βαλκανικών λαών πλήρως όμως εναρμονισμένη με το κλίμα της ΚτΕ. Παρά τις ρεαλιστικές δυσχέρειες όσον αφορά τη θεσμική της έκφραση,⁴¹ η πρόταση αντανάκλα τη στροφή της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής στις αρχές της δεκαετίας του '30 προς τη συνεργασία με τα βαλκανικά κράτη (συμπεριλαμβανομένης όπως προαναφέρθηκε και της Τουρκίας). Στο γενικότερο αυτό περίγραμμα της επίσημης εξωτερικής πολιτικής, η πρόταση Παπαναστασίου καταγράφει μια εναλλακτική οδό περιφερειακής οικονομικής οργάνωσης, η οποία θα προήγαγε τη θέση της Ελλάδας στη Δυτική Ευρώπη.⁴² Η παραπληρωματική ή καλύτερα η συμπληρωματική της λειτουργία σε σχέση με τους στόχους της επίσημης ελληνικής εξωτερικής πολιτικής των αρχών της δεκαετίας του 1930 συνεπάγεται την υποστήριξή της από τη βενιζελική κυβέρνηση, όπως και παραπάνω σημειώθηκε.

Λίγο προγενέστερα από τις προσπάθειες βαλκανικής συνεργασίας, από την αρχετυπική μήτρα της ΚτΕ είχε γεννηθεί η ιδέα μιας ευρωπαϊκής ομοσπονδίας με πολιτικό περιεχόμενο, την οποία διατύπωσε ο Aristide Briand στα τέλη του 1929. Είναι χαρακτηριστικό –σε σχέση και με τα όσα παραπάνω αναφέρθηκαν– ότι ο Briand προέβαλε την ανάγκη δημιουργίας ευρωπαϊκής ομοσπονδίας επειδή υπήρχε ο κίνδυνος διασάλευσης της ευρωπαϊκής ειρήνης που προέκυπτε από τη γενικευμένη οικονομική ανισορροπία.⁴³

40. Περισσότερα για τον ρόλο του Αλέξανδρου Παπαναστασίου όσον αφορά τη βαλκανική συνεργασία και το ιδεολογικό περίβλημά της, βλ. Κ. Σβολόπουλος, «Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου και η διαβαλκανική συνεννόηση», στο Γ. Αναστασιάδης, Γ. Κοντογιώργης, Π. Πετρίδης, *Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Θεσμοί, Ιδεολογία και Πολιτική στον Μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Πολύτυπο, 1987, σ. 387-398.

41. Είναι ενδεικτική η παρατήρηση ότι η ιδέα μιας Βαλκανικής Ομοσπονδίας, παρά την ευρύτερη δεξίωσή της, δεν οδήγησε στην πραγμάτευσή της ως αντικείμενο πρακτικής ή εφαρμόσιμης πολιτικής. Βλ. R. J. Kerner, H. N. Howard, *The Balkan Conferences and the Balkan Entente, 1930-1935*, Eastport, Connecticut, Greenwood, 1970 (1^η έκδοση: Berkeley, University of California Press, 1936), σ. 21.

42. Βλ. τις παρατηρήσεις του γάλλου στρατιωτικού ακόλουθου στην Πρεσβεία της Αθήνας, ο οποίος σημειώνει την αδυναμία τελεσφόρησης του σχεδίου για Βαλκανική Ένωση. Archives de l'Armée de la Terre, Série: Rapports des Attachés militaires, Fonds: Grèce, D. : Politique Intérieure.

43. Για περισσότερα στοιχεία αναφορικά με το σχέδιο Briand, βλ. D. Kitsikis, «La Grèce et le projet Briand d'Union Européenne du 1er mai 1930» (ανάτυπο από τη *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine*, σ. 203-218).

Η πρόταση του Παπαναστασίου δεν αντετίθετο στην ιδέα της ευρωπαϊκής ομοσπονδίας⁴⁴, μάλιστα την πριμοδότησε. Στην επιχειρηματολογία του έλληνα πολιτικού συγκαταλέχθηκε η αδυναμία της ΚτΕ να μετεξελιχθεί σε παγκόσμιο σύνδεσμο και το βάρος δόθηκε, επομένως, στην πραγμάτωση της ομοσπονδιακής ιδέας σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Εξάλλου, αργότερα ο Παπαναστασίου άσκησε κριτική στην ΚτΕ λόγω της πολιτικής κυριαρχίας σε αυτήν των μεγάλων χωρών.⁴⁵ Όπως ο ίδιος δήλωσε στο 27^ο Συνέδριο Ειρήνης⁴⁶ που πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα τον Οκτώβριο του 1929: [Η Ευρώπη] «είναι περισσότερο κατατεμαχισμένη από κρατικής απόψεως παρά οιονδήποτε άλλο τμήμα της γης, παρουσιάζει τους μεγαλύτερους κινδύνους πολεμικών συρράξεων, ..., και υποφέρει εξαιρετικά από τα δασμολογικά τείχη των Κρατών, τα οποία εμποδίζουν να δημιουργηθεί ευρύτερα αγορά διά τά βιομηχανικά των προϊόντα και κατά συνέπειαν να οργανωθεί η παραγωγή επιστημονικώτερα καί νά ευθηνήνη».⁴⁷ Οι συγκλίνοντες δρόμοι της ευρωπαϊκής μεσοπολεμικής σοσιαλδημοκρατίας λειτούργησαν προδρομικά ως φάσματα μεταπολεμικών λύσεων, αλλά κυρίως στράφηκαν στο να προκαταλάβουν τις αρνητικές συνέπειες του, ορατού πλέον, οικονομικού εθνικισμού.

Σύμφωνα με τον Παπαναστασίου, η ενδεχόμενη αδυναμία πραγμάτωσης της ευρωπαϊκής ομοσπονδίας επέβαλλε την επιδίωξη σχηματισμού συνδέσμων κατά στενότερα ακόμη γεωγραφικά διαμερίσματα⁴⁸, μέσα στα οποία

44. Μπορεί εδώ να εντοπισθεί μια μετακένωση πολιτικού προτύπου που αφορά τη δημιουργία ομοσπονδιών. Η πρακτική συνάδει με τις ευρύτερες θέσεις του Αλ. Παπαναστασίου, ο οποίος θεωρούσε κατάλληλη «μέθοδο» για τον εκσυγχρονισμό της ελληνικής κοινωνίας την υιοθέτηση ξένων, και μάλιστα δυτικοευρωπαϊκών, προτύπων. Πβ. Αλ. Α. Κύρτσης, «Ο Α. Παπαναστασίου και οι θεωρίες κοινωνικής μεταρρύθμισης των αρχών του 20^{ου} αιώνα», *Τα Ιστορικά*, τχ. 9, Δεκέμβριος 1988, σ. 340-341. Ανάλογο είναι και το παράδειγμα της αγροτικής πίστης και των συνεταιρισμών, στις προτάσεις για τη θεσμοποίηση των οποίων ο Παπαναστασίου χρησιμοποιεί γαλλικά τεχνικά πρότυπα, αλλά και γερμανικά θεωρητικά υποδείγματα. Βλ. Brégianni, *Les banques, l'agriculture et l'Etat...*, ό.π., σ. 117-123.

45. Βλ. ΑΣΚΙ, Αρχείο Αλ. Μυλωνά, Φ. 1: Συμμετοχή σε διακρατικά όργανα, Υποφάκελλος 3, *Comptes rendus analytiques des séances de la XXXIIe Conférence de l'Union Interparlementaire*, Βουδαπέστη, 3-8 Ιουλίου 1936.

46. Περισσότερα για το θέμα, βλ. R. J. Kerner, H. N. Howard, *The Balkan Conferences...*, ό.π., σ. 25-26.

47. Παπαναστασίου, *Πολιτικά Κείμενα...*, ό.π., σ. 645 [εναρκτήριο λόγος στο 27^ο Συνέδριο της Ειρήνης, Αθήνα, 7 Οκτωβρίου 1929].

48. Παπαναστασίου, *Πολιτικά Κείμενα...*, ό.π., σ. 645 και 668 (α' δημοσίευση: *Μακεδονία*, 1η Ιανουαρίου 1930).

θα εντάσσονταν τα Βαλκάνια και η Τουρκία. Η Βαλκανική Ένωση δεν ήταν ανταγωνιστική της ευρωπαϊκής ομοσπονδίας, την οποία μπορούσε, εξάλλου, να διευκολύνει.⁴⁹ Οι υποδοχές της βαλκανικής «περιφερειακής» πολιτικής μοιάζουν διευρυμένες, όπως αποδεικνύεται από τη διασπορά σχετικών άρθρων στα ελληνικά επιστημονικά και πολιτικά περιοδικά της εποχής. Θα μπορούσε άραγε να αντιπαρατεθεί η οιονεί κοσμοπολίτικη διάσταση της μεσοπολεμικής ελληνικής κοινωνίας με την «επιστροφή στο παρελθόν» που επιχειρήθηκε λίγο αργότερα από τον μεταξικό εθνικισμό;⁵⁰

Περισσότερο απτές, οι πραγματικότητες του αγροτικού χώρου αποτυπώθηκαν στις αποφάσεις, αλλά και στις υποβαλλόμενες προτάσεις,⁵¹ των βαλκανικών Συνδιασκέψεων αναφορικά με τη χάραξη κοινής αγροτικής πολιτικής και την προστασία ορισμένων εμπορευματικών προϊόντων, και δη των καπνών. Σε αυτόν τον άξονα στοιχειοθετούνται ακόμα οι προσπάθειες για τη διαβαλκανική οργάνωση της αγροτικής πίστης, αφανούς επιφανομένου του κρατικού προστατευτισμού.⁵² Έτσι, η πρόταση για οργάνωση ενιαίου Ιδρύματος Διαβαλκανικής Αγροτικής Πίστης, που εντάσσεται στην προβληματική για ευρύτερη συνεργασία των βαλκανικών κρατών, στόχευε στην προώθηση της αύξησης της

49. Στο ίδιο, σ. 646.

50. Για την ιστορική τεκμηρίωση της μοναδικότητας του έθνους, ως στοιχείο του εθνικισμού, βλ. Π. Ε. Λέκκας, *Η εθνικιστική ιδεολογία. Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, Αθήνα, Κατάρτι, 21996, σ. 201. Δεν θα πρέπει, βέβαια, να παραβλεφθεί το γεγονός ότι ο μεταξικός εθνικισμός δεν ήταν επεκτατικός, ενώ ο ίδιος ο δικτάτορας ευαγγελίστηκε την πολιτική της καλής γειτονίας τόσο με τις βαλκανικές χώρες όσο και με την Τουρκία. Βλ. για το περιεχόμενο του εθνικισμού της 4^{ης} Αυγούστου, Μπρέγיאνη, «Η πολιτική των ψευδαισθήσεων: κατασκευές και μύθοι της μεταξικής δικτατορίας»..., ό.π., σ. 178-184. Στους αντίποδες βρίσκεται, όπως και παραπάνω σημειώθηκε, ο επακτατισμός του φασιστικού ιταλικού κράτους. Πβ. G. Zunino, *L'ideologia del fascismo. Miti, credenze e valori nella stabilizzazione del regime*, Μπολόνια, Mulino, 1985.

51. Βλ. για παράδειγμα τις σχετικές προτάσεις του Χρ. Ευελπίδη [Chr. Evélpidi, *La coopération des pays balkaniques dans le domaine du crédit agricole*, Αθήνα, Φλάμμα, 1933].

52. Επάλληλα με τις βαλκανικές προσπάθειες, υποβλήθηκαν σε ευρωπαϊκό επίπεδο ευρύτεροι σχεδιασμοί για την οργάνωση της αγροτικής πίστης. Πβ. ΑΣΚΙ, Αρχείο Αλ. Μυλωνά, Φ. 1: Συμμετοχή σε διακρατικά όργανα, Υποφάκελλος 1, Έκθεση του πρεσβευτή Π. Μεταξά προς το Υπουργείον Εξωτερικών, Τμήμα Κοινωνίας των Εθνών σχετικά με τη συμμετοχή του σε προσύσκεψη του Διεθνούς Γεωργικού Ινστιτούτου γύρω από το ζήτημα οργάνωσης διεθνούς Ιδρύματος βραχυπρόθεσμης αγροτικής πίστης, 14-8-31 & Institut International d'agriculture, *Protocole de la réunion convoquée par l'Institut International d'agriculture pour la création de la banque internationale de crédit agricole*, Ρώμη, 12-13 Αυγούστου 1931. Σχέδιο Καταστατικού της Διεθνούς Αγροτικής Τράπεζας.

κυκλοφορίας του χρήματος, με βάση τόσο τη μακροπρόθεσμη όσο και τη βραχυπρόθεσμη αγροτική πίστη.⁵³ Οι βαλκανικές αστικές ελίτ βρέθηκαν αντιμέτωπες με διευρυμένα αγροτικά στρώματα τα οποία έπρεπε να ενσωματωθούν στη διαδικασία εκσυγχρονισμού, ενώ ως μέσο ενσωμάτωσης προκρίθηκε ο εκχρηματισμός του αγροτικού τομέα.⁵⁴ Υπό αυτή την οπτική, η βαρύτητα που δόθηκε από την ελληνική πλευρά στα ζητήματα της διαβαλκανικής αγροτικής ανάπτυξης σηματοδοτεί αφενός την πρόθεση διασφάλισης του πολιτικού/κοινωνικού συστήματος και αφετέρου την προώθηση της βαλκανικής οικονομικής συνεργασίας.

Σε επίπεδο εθνικής αγροτικής πολιτικής των βαλκανικών κρατών, το ζήτημα της αγροτικής πίστης εντάχθηκε συνολικότερα στην «πολιτική διαπραγμάτευση» των αγροτικών μεταρρυθμίσεων της δεκαετίας του 1920, ενώ η αύξηση των ποσών που διοχετεύθηκαν στον αγροτικό τομέα με τη μορφή δανείων ακολουθήθηκε από την ποσοτική ανάπτυξη των γεωργικών συνεταιρισμών.⁵⁵ Οι βαλκανικές οικονομίες μετασχηματίστηκαν κάτω από τη σκέπη του κρατικού προστατευτισμού: στην προοπτική ανάπτυξης του αγροτικού χώρου εντάσσεται εξάλλου και η αγρονομική έρευνα που την ίδια περίοδο διενεργήθηκε στο σύνολο σχεδόν των βαλκανικών κρατών από κρατικά στελέχη. Η ελληνική περίπτωση των μεσοπολεμικών μελετών για τις τοπικές αγροτικές κοινωνίες είναι ενδεικτική όσον αφορά την ερευνητική αναζήτηση των οικονομικών και κοινωνικών δρόμων που θα οδηγούσαν στη μετάβαση σε μια εκχρηματισμένη γεωργική οικονομία. Σε αυτό το κλίμα θα πρέπει να ενταχθούν και οι βαλκανικές συσκέψεις, αποτελώντας έκφραση του γενικότερου προβληματισμού για τη μορφή που θα έπρεπε να πάρει ο προστατευτισμός σε διαβαλκανικό επίπεδο.

Ακόμα λιγότερο από τις διαβαλκανικές συσκέψεις, οι εργασίες της *Union Interparlementaire* δεν έχουν γίνει αντικείμενο πραγμάτευσης από την ελληνική ιστοριογραφία. Η Διακοινοβουλευτική Ένωση ιδρύθηκε το 1922 με έδρα τη Γενεύη. Εντάσσεται επομένως στο φιλελεύθερο κλίμα και την αισιοδοξία που δημιουργήθηκε τόσο από το τέλος του Μεγάλου Πολέμου όσο και από τη σύσταση της Κοινωνίας των Εθνών. Συμμετέχουν σε αυτήν τα περισσότερα ευ-

53. Μπ. Αλιβιζάτος, «Διαβαλκανική και εθνική αγροτική πίστις», *Εργασία*, 18-11-1933, σ. 1639-1641.

54. Συγκεκριμένες πληροφορίες για τα ποσά που διατέθηκαν στην αγροτική πίστη από τα βαλκανικά κράτη αντλούνται από τη μελέτη του Μπ. Αλιβιζάτου: «Η εξέλιξις της αγροτικής πίστεως εις τα Βαλκάνια», *Εργασία*, 15 Οκτωβρίου 1933, τχ. 198, 1474-1476.

55. Στο ίδιο.

ρωπαϊκά κράτη αλλά και η Τουρκία και η Αίγυπτος. Η Γερμανία σταματά να εκπροσωπείται μετά το 1933, απουσία που καταγράφει τις ορατές πλέον αντιπαραθέσεις μεταξύ των ευρωπαϊκών κρατών και προεικάζει την αποχώρηση της χώρας από την ΚτΕ το επόμενο έτος. Στόχος της *Union Interparlementaire* ήταν (σε μετάφραση από το γαλλικό πρωτότυπο): «να συγκεντρώσει μέλη όλων των κοινοβουλίων, συγκροτημένα σε εθνικές ομάδες με την προοπτική ωστόσο της κοινής δράσης, ώστε να ενεργοποιηθούν από κοινού οι επιμέρους κυβερνήσεις μέσω της διεθνούς οργάνωσης των Κρατών για την ανάπτυξη της δημοκρατίας, της ειρήνης και της συνεργασίας ανάμεσα στα έθνη».⁵⁶ Όπως προαναφέρθηκε, στη δεκαετία του '30 οι διασκέψεις της *Union Interparlementaire*, που πραγματοποιήθηκαν σε διάφορες ευρωπαϊκές πρωτεύουσες, καταγράφουν τη σύγκρουση ανάμεσα στον προστατευτισμό και τον οικονομικό φιλελευθερισμό, με τον τρόπο που αυτή κρυσταλλώνεται ιδιαίτερα στις συνεδρίες της Επιτροπής επί οικονομικών και δημοσιονομικών θεμάτων. Εύλογα, ο δρόμος της διευρυμένης κρατικής παρέμβασης υποστηρίχθηκε από τους αντιπροσώπους των λιγότερο ανεπτυγμένων και μάλιστα των βαλκανικών χωρών⁵⁷, ενώ τα προερχόμενα από τις ανεπτυγμένες δυτικοευρωπαϊκές δημοκρατίες μέλη φαίνεται να προκρίνουν μια βελτιωμένη –δηλαδή περισσότερο συγκεντρωτική– εφαρμογή των φιλελεύθερων οικονομικών προτύπων. Η καταγεγραμμένη αντιπαράθεση κατοπτρίζει, επίσης, τη θέση των επιμέρους οικονομιών στην περιφέρεια ή στο κέντρο της καπιταλιστικής ανάπτυξης, ενώ ο προστατευτισμός επιδιώχθηκε να στηρίξει τις βαλκανικές οικονομίες που βάσιζαν το εξαγωγικό τους εμπόριο πρωτίστως στα αγροτικά προϊόντα.

Το σχέδιο Briand για την ευρωπαϊκή ενοποίηση έτυχε ευρύτερης αποδοχής κατά τις συνεδρίες της *Union Interparlementaire*, αλλά η ρεαλιστική ανάγκη λήψης προστατευτικών μέτρων εμπρός στο φάσμα της κρίσης ήταν τελικά επιτακτική. Όπως σημείωνε ο Αλ. Μυλωνάς σε σύσκεψη ειδικού οργάνου της *Union* στη Γενεύη το 1932: «Λόγω της οικονομικής αλληλεξάρτησης των διαφόρων χωρών πρέπει να επιδιωχθεί και κάποια τάξις και ισορροπία εις την μεταξύ αυτών

56. *Union Interparlementaire, Statuts et règlements. Finances-Groupes*, Γενεύη, 1931, σ. 5.

57. Πρβλ. την επιχειρηματολογία του Αλ. Μυλωνά υπέρ της διευθυνόμενης οικονομίας, την οποία σαφώς αντιπαραβάλλει στο καθεστώς ελεύθερων εμπορικών συναλλαγών. ΑΣΚΙ, Αρχείο Αλ. Μυλωνά, Φ. 1: Συμμετοχή σε διακρατικά όργανα, Υποφάκελλος 2, *Union Interparlementaire. Procès-verbaux de la Commission pour l'étude des questions économiques et financières. Sous-commission pour l'étude des questions économiques*, Venise, Séances des 13, 14 et 15 mars 1933.

ανταλλαγήν των προϊόντων και υπηρεσιών». ⁵⁸ Σταδιακά κατίσχυσε η αποδοχή της διευθυνόμενης οικονομίας, ενώ ήδη από το 1936 ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου τόνισε στη Συνδιάσκεψη της Βουδαπέστης τη δραματική ανάγκη αποτροπής ενός νέου πολέμου, ο οποίος θα επέφερε και το τέλος του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Η εθνικιστική έξαρση, τόνιζε ο Παπαναστασίου, ωθεί στον υπέρ το δέον εξοπλισμό των Κρατών, ενώ η ευθύνη βαρύνει κυρίως τα μεγάλα έθνη. Ως μέσο αποτροπής της διαφαινόμενης πολεμικής σύγκρουσης προτάθηκε από τον Έλληνα πολιτικό η αναδιοργάνωση της ΚτΕ, η οποία θα μπορούσε να μεσολαβήσει για τη διευθέτηση των διαφορών. ⁵⁹

Όμως, για τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου –αλλά και ευρύτερα για τους συμμετέχοντες, όπως προκύπτει από τα Πρακτικά της 32ης Διάσκεψης της *Union Interparlementaire*, που διεξήχθη το 1936 στη Βουδαπέστη– ήταν αποδεκτή αν όχι επιβεβλημένη η εκχώρηση διευρυμένων εξουσιών στις κεντρικές κυβερνήσεις κατά την περίοδο της κρίσης, αποδοχή που ενσαρκώνει την αποδόμηση του μεσοπολεμικού κοινοβουλευτισμού, σε μια ύστατη ίσως προσπάθειά του να αυτοπροστατευθεί. ⁶⁰ Όσο για τον ίδιο τον Έλληνα πολιτικό, οι απόψεις του στράφηκαν σταδιακά από το φιλελεύθερο πρότυπο σε πιο συγκεντρωτικά υποδείγματα διακυβέρνησης. Τέλος, στην ίδια Διάσκεψη ο Αλέξανδρος Μυλωνάς υποστήριξε την ενίσχυση του κρατικού μηχανισμού, ως αντίδοτο για την κρίση του κοινοβουλευτισμού.

III. Συμπεράσματα

Αυτό είναι το σχηματικό διάγραμμα του προβληματισμού που διέπει τη συνεργασία των μεσοπολεμικών ευρωπαϊκών κρατών, προεικάζοντας (μέσα από τους επαληθευμένους φόβους των πολιτικών ελίτ) τη ρήξη του Β' Παγκοσμίου

58. ΑΣΚΙ, Αρχείο Αλ. Μυλωνά, Φ. 1: Συμμετοχή σε διακρατικά όργανα, Υποφάκελλος 2, *Union Interparlementaire*, *Commission permanente pour l'étude des questions économiques et financières*, Γενεύη, 23 Ιουλίου 1932. Εισήγηση Αλ. Μυλωνά με θέμα: «Le problème démographique et son rôle dans la crise mondiale», ανάτυπο.

59. ΑΣΚΙ, Αρχείο Αλ. Μυλωνά, Φ. 1: Συμμετοχή σε διακρατικά όργανα, Υποφάκελλος 3, *Comptes rendus analytiques des séances de la XXXIIe Conférence de l'Union Interparlementaire*, Βουδαπέστη, 3-8 Ιουλίου 1936.

60. ΑΣΚΙ, Αρχείο Αλ. Μυλωνά, Φ. 1: Συμμετοχή σε διακρατικά όργανα, Υποφάκελλος 3, *Comptes rendus analytiques des séances de la XXXIIe Conférence de l'Union Interparlementaire*, Βουδαπέστη, 3-8 Ιουλίου 1936.

Πολέμου, αλλά και τα θεμέλια του μεταπολεμικού δυτικοευρωπαϊκού μοντέλου με κύριο έρεισμα τη μεικτή οικονομία. Όπως σημειώθηκε και εν είδει εισαγωγικής παρατήρησης, στο πλαίσιο αυτού του κειμένου επιχειρήθηκε η διατύπωση ερωτημάτων. Έγινε προσπάθεια να καταδειχθεί ότι η συγκριτική προσέγγιση της ιστορίας, πέρα από μεθοδολογική υπόδειξη, μπορεί να αποτελέσει τη δίοδο για μια συνολικότερη επεξεργασία των οικονομικών μηχανισμών και της εξέλιξής τους. Τη σχέση αυτή υπαινίσσεται η πραγμάτευση θεωρητικότερων ερωτημάτων μέσω των αρχειακών τεκμηρίων.

Από την άλλη πλευρά, τα ίδια τα τεκμήρια με τις αποτυπώσεις του μεσοπολεμικού πολιτικού λόγου καταδεικνύουν την πολυσχιδή διάσταση της κοινωνικής πραγματικότητας και στρέφουν την έρευνα στην ιχνηλάτηση των διαφορετικών δρόμων και των εναλλακτικών επιλογών για την ανάπτυξη των ευρωπαϊκών οικονομιών.

ABSTRACT

CATHERINE BREGIANNI: *Interstate regularities and dominant ideologies in an era of economic nationalism. A contradiction of the European interwar period?*

This paper aims to formulate a research hypothesis concerning the regulation of the economic field during the interwar period. Greek interwar economic policy is understood in the frame of supra national political institutions, but also as a part of the wider ideological atmosphere. The present analysis focuses on the question of an eventual objective of political elites to accept different economic structures in a period of economic nationalism. Thus, the possibilities of political expression concerning the application of either liberal models or directed economy are under examination. In this framework, projects such as the European unification or the Balkan Union are mentioned in order to shed light on the structures leading to the organization of the European and national market. Further more, the potential political intentions about the shaping of a synthetic economic model are examined.

Theses issues are studied on the basis of archival material of the interwar period concerning European and Balkan cooperation.